

Mürsəl İrəvanlı,
Yazıçı-publisist,
M. Qorki adına
Beynəlxalq
mükafat laureatı
Gəncə şəhəri

Azərbaycan sovet tarixşünaslığında İrəvan xanlığının yaranması, etnik tərkibi, xanlığın öz müstəqilliyi uğrunda mübarizəsi, Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətinə qarşı müqavimət hərəkatı diqqətdən kənar qalmışdı. Hətta erməni tarixşünaslığında İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Şərqi Ermənistan kimi təqdim edilməsinə bizim tarixşünaslıq heç bir reaksiya vermir, ona qarşı mübarizə aparmırdı.

Azərbaycan tarixşünaslığı yalnız sovet imperiyası dağılıdıqdan sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqları haqqında tədqiqat aparmışdır. Nadir şahın öldürülməsindən (9 may 1747-ci il) sonra onun yaratdığı nəhəng imperiya dağılmağa başlayır və bu imperiyanın tərkibində olan Azərbaycan öz müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qalxır. Azərbaycan xalqı bu mübarizədən qalib çıxsada, vahid dövlət yarada bilmir, ölkə ərazisində 20-dək kiçik dövlət qurumu - xanlıqlar yaranır. Bu xanlıqlardan biri İrəvan xanlığı (1747-

10.II.1828) idi. İrəvan xanlığını yaranan, onun əsasını qoyan Mir Mehdi xan Qacar olmuşdur.

İrəvan xanlığı Azərbaycanın şimal-qərbində, keçmiş Çuxursəd bəylərbəyliyi böyük bir hissəsində yaranır. Xanlığa böyük bir ərazini - Agri düzənliyi, Dərələyəz və Göyçə gölü arasındakı torpaqları əhatə edirdi. Şimal-şərqdən Gəncə, şərqdən Qarabağ, şimaldan Pəmbək, Şuragəl və Şəmsəddin sultanlıqları, cənub-şərqdən Naxçıvan, qərbdən Osmanlı imperiyasının Bayazid və Qars paşalıqları, cənubdan Maku xan-

Mərkəzi İrəvan şəhəri idi. XIV əsrin sonunda - Teymurilər dövründə kənd kimi meydana gələn İrəvan XVI əsrdə Şah İsmayılın dövründə (1501-1524) şəhər statusu alır. İrəvan şəhərinin adı XX əsrin 50-ci illərində erməniləşdirilir; guya bu şəhər çox qədimdən məhz erməni şəhəri olan Ereboundur, ona görə də Erevan adlandırılır. 1817-ci və 1819-cu illərdə İrəvanda olmuş ingilis arxeoloqu və səyyahı Robert Kerr Ports yazırdı ki, İrəvan xanlığının uzunluğu 200 mil, eni isə 100 mildir. Müasir erməni tarixçisi T.Akopyan İrəvan xanlığının ərazisinin 24 min kvadratmetr olduğunu yazırdı. İrəvan şəhəri inzibati cəhətdən 3 məhəlləyə bölünürdü: şəhər məhəlləsi, Topbaşı məhəlləsi və Dəmirbulaq məhəlləsi

nu yazırdı. İrəvan şəhəri inzibati cəhətdən 3 məhəlləyə bölünürdü: şəhər məhəlləsi, Topbaşı məhəlləsi və Dəmirbulaq məhəlləsi.

İrəvan xanlığında türkdilli azərbaycanlıların yerli xalq olması danılmaz həqiqətdir. Bunu Qafqazın ali baş komandanı general Paskeviç rəsmi məlumatlarda da qeyd etmişdir. İrəvan qalasını çox

olmuşdur. Bu mübarizə həm qonşu Azərbaycan xanlıqları, həm İran və Türkiyə, həm Kartli-Kaxetiya çarlığı və nəhayət, Rusiya ilə olmuşdur. Odur ki, xanlığda hərbi qüvvələrin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Xanlığda əsasən 2 növ qoşun vardı: piyada və süvari. Süvari qoşun xanlığın əsas zərbə qüvvəsi idi, çünki xanlığın ərazisinin

idi. XIX əsrin əvvəllərində İrəvan qalasında barıt və silahtökmə zavodları vardı ki, onlar həm top, həm də barıt istehsal edirdilər. İrəvan xanlığında İrəvan qalasından əlavə, İran ilə Türkiyə ərazisinə yaxın yerdə Sərdarabad qalası da inşa edilmişdi.

XVIII əsrin ortalarında istər Azərbaycanda, istərsə də İranda siyasi vəziyyət qeyri-

İndi yuxularda görürəm səni

1748-ci ilin əvvəllərində Mir Mehdi xan qonşu Urmiya xanlığına hücum edərək onun ərazisinin bir hissəsini zəbt edə bildi. Lakin çox tezliklə İrəvan xanlığının özünə basqın oldu. Qarabağ xanı Pənahəli xan 1749-cu ildə İrəvan xanlığına hücum edərək çoxlu qənimət ələ keçirmişdi. İrəvan xanlığında yaşayan ermənilər Kartli-Kaxetiya çarı II İrakliyə kömək üçün xəbər göndərirlər. II İrakli Pənahəli xanın qoşunlarını təqib edərək əsir və qənimətləri geri qaytara bilir. Bu yardımdan ruhlanan İrəvan erməniləri xanlığda çaxnaşma yaradıb 1549-cu il avqustun 12-də gürcü çarını İrəvan xanlığına dəvət edirlər. Çox güman ki, Mir Mehdi xan həmin il sentyabrın 29-da xanlığa soxulan gürcü qüvvələrini geri oturma bilir. Lakin 1751-ci il sentyabrın 19-da II İrakli yenidən xanlığa basqın edir

liyi ilə həmsərhəd idi. Xanlıq 15 mahaldan - Qırxbulaq, Zəngibasar, Qarnibasar, Vedibasar, Şərur, Suran, Bəzək, Saatlı, Tala, Seyidli-Axaclı, Sərdarabad, Qərpi, Abran, Bərəçiçək və Göyçədən ibarət idi.

Mərkəzi İrəvan şəhəri idi. XIV əsrin sonunda - Teymurilər dövründə kənd kimi meydana gələn İrəvan XVI əsrdə Şah İsmayılın dövründə (1501-1524) şəhər statusu alır. İrəvan şəhərinin adı XX əsrin 50-ci illərində erməniləşdirilir; guya bu şəhər çox qədimdən məhz erməni şəhəri olan Ereboundur, ona görə də Erevan adlandırılır. 1817-ci və 1819-cu illərdə İrəvanda olmuş ingilis arxeoloqu və səyyahı Robert Kerr Ports yazırdı ki, İrəvan xanlığının uzunluğu 200 mil, eni isə 100 mildir. Müasir erməni tarixçisi T.Akopyan İrəvan xanlığının ərazisinin 24 min kvadratmetr olduğu-

çətinliklə alan general Paskeviç-İrəvanski İrəvan xanlığında əhalinin milli tərkibi haqda verdiyi məlumatda burada 10 min azərbaycanlı, 3 min erməni ailəsinin yaşadığını qeyd etmişdir. ABŞ-dan olan professor Castin Makarti Rusiya işğalına - 1828-ci ilə qədər İrəvan xanlığı əhalisinin 80 faizinin azərbaycanlı olduğunu göstərir.

S.Şopen 1828-1832-ci illərə qədər İrəvan xanlığında əhalinin mütləq çoxluğunu müsəlmanların, yəni azərbaycanlıların təşkil etdiyini yazmışdır. Onun hesablamalarına görə, İrəvan əyalətində 16.075 ailə (81.749 nəfər) müsəlman, 4.428 ailə (25.151 nəfər) isə erməni idi. Müsəlman dedikdə S.Şopen azərbaycanlıları və müsəlman kürdləri nəzərdə tuturdu.

İrəvan xanlığı yarandığı gündən öz azadlığı, istiqlalı uğrunda mübarizə aparmalı

böyük hissəsi dağlıq idi, belə ərazidə xırda, kiçik çevik süvari dəstələri daha müvəffəqiyyətli döyüş apara bilirdi.

Xanlığın mərkəzi İrəvan şəhəri iki hissədən ibarət olmuşdur: Qala və Bayır şəhər. İrəvan qalası 1582-ci ildə çiy kərpicdən Zəngi çayının sol sahilindəki qayada inşa edilmişdir. İkiqat hasarla əhatə olunmuş qalanın birinci qatında 17 bürc qoyulmuşdu. Birinci qatdan 50-70 metr aralı ikinci hasar gəlirdi. Birinci divar ilə ikinci divar arasında dərin arx qazılmışdı. Lazım olduqda arx su ilə doldurulurdu. Qalada 20-22 top vardı. Adı zamanlarda qalanın qarnizonunda 5-7 minlik qoşun yerləşirdisə, müharibə zamanı qoşunun sayı artırılırdı. İrəvan şəhərinin özü - Bayır şəhər İrəvan qalasından şimalda salınmışdı. Bunda məqsəd şəhərin müdafiəsini təşkil etmək

sabit idi. Hər iki ölkədə mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq uğrunda mübarizə gedirdi. Qüvvələr nisbəti bərabər deyildi, üstünlük hərbi cəhətdən daha qüvvətli olan İran tərəfində idi. Cənubi Qafqazda da siyasi gərginlik hökm sürürdü. Bundan həm Kartli-Kaxetiya, həm də bölgədə yaşayan ermənilər istifadə edirdilər. Gürcülər öz ərazilərini qonşu xalqın hesabına artırmaq, ermənilər isə Cənubi Qafqazda həm ermənilərin sayını artırmaq, həm də Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq istəyirdilər.

1748-ci ilin əvvəllərində Mir Mehdi xan qonşu Urmiya xanlığına hücum edərək onun ərazisinin bir hissəsini zəbt edə bildi. Lakin çox tezliklə İrəvan xanlığının özünə basqın oldu. Qarabağ xanı Pənahəli xan 1749-cu ildə İrəvan xanlığına hücum edərək çoxlu qənimət ələ keçirmişdi. İrəvan xanlığında yaşayan ermənilər Kartli-Kaxetiya çarı II İrakliyə kömək üçün xəbər göndərirlər. II İrakli Pənahəli xanın qoşunlarını təqib edərək əsir və qənimətləri geri qaytara bilir. Bu yardımdan ruhlanan İrəvan erməniləri xanlığda çaxnaşma yaradıb 1549-cu il avqustun 12-də gürcü çarını İrəvan xanlığına dəvət edirlər. Çox güman ki, Mir Mehdi xan həmin il sentyabrın 29-da xanlığa soxulan gürcü qüvvələrini geri oturma bilir. Lakin 1751-ci il sentyabrın 19-da II İrakli yenidən xanlığa basqın edir.

XVIII əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində İrəvan xanlığının vəziyyəti son dərəcə gərgin idi. Xanlıq həm Kartli-Kaxetiya, həm də qonşu xanlıqların diqqət mərkəzində idi.

(ardı gələn sayımızda)